

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.019>

UDK 930.1

<https://orcid.org/0009-0006-6949-7993>

HINDISTONDAGI ILK XRISTIAN JAMOALAR TAVSIFI: AVLIYO FOMA XRISTIANLARI

Nozima B. Agzamova

O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi

YUNESKOning Dinshunoslik kafedrası

PhD doktoranti

E-mail: nozimaagzamova033@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Hindistondagi ilk xristian jamoalarining shakllanishi masalasi avliyo Foma xristianlari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda havoriy Fomaning milodiy I asrda Hindistonga, xususan Malabar sohiliga kelishi haqidagi og‘zaki an‘analari, apokrif manbalar (“Fomaning faoliyati”), cherkov otalarining asarlari hamda o‘rta asr sayyohlari (Kosma Indikoplov, Marko Polo va boshqalar) ma‘lumotlari kompleks tarzda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Malabar, G‘arb va Maylapur an‘analari o‘zaro taqqoslanib, ularning tarixiy va diniy ahamiyati ochib beriladi. Maqolada Keraladagi suriyalik xristianlarning etnomadaniy xususiyatlari, ularning liturgik tili, mahalliy ijtimoiy muhit bilan munosabatlari va apostollik merosining jamoa identifikatsiyasida tutgan o‘rni yoritiladi. Muallif yozma va og‘zaki manbalarga tayanib, Hindistonda xristianlikning qadimiy va apostollik kelib chiqishga egaligi haqidagi ilmiy qarashlarni muhokama qiladi.

Kalit so‘zlar: avliyo Foma, Hindistonda xristianlik, Malabar, suriyalik xristianlar, Nasraniylar, apostollik an‘anasi, Fomaning faoliyati, Maylapur, Kerala.

Annotation. This article examines the formation of the early Christian communities in India through the example of the Christians of St. Thomas. The study is based on a critical analysis of oral traditions, apocryphal sources—particularly the Acts of Thomas—patristic writings, and accounts of medieval travelers and geographers such as Cosmas Indicopleustes and Marco Polo. Special attention is given to the comparison of the Malabar, Western and Mylapore traditions and their role in shaping the religious identity of the Syrian Christians of Kerala. The article explores the ethno-confessional characteristics of the community, the use of Syriac as a liturgical language, and the significance of apostolic heritage in the institutional development of Christianity in South India. The study argues that the Thomasine tradition constitutes a central element of historical memory and communal self-identification among Indian Christians.

Keywords: St. Thomas, Christianity in India, Malabar, Syrian Christians, Nasranis, apostolic tradition, Acts of Thomas, Mylapore, Kerala.

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования ранних христианских общин в Индии на примере христиан апостола Фомы. Исследование основано на комплексном анализе устных традиций, апокрифических источников (прежде всего «Деяния Фомы»), свидетельств отцов Церкви, а также сообщений средневековых путешественников и географов, таких как Косма Индикоплов и Марко Поло. Особое внимание уделяется сопоставлению малабарской, западной и майлапурской традиций, а также их роли в формировании религиозной идентичности сирийских христиан Кералы. В статье анализируются этноконфессиональные особенности общины, использование сирийского языка в литургии и значение апостольского наследия в процессе институционализации христианства в Южной Индии. Делается вывод о значимости апостольской традиции как ключевого элемента исторической памяти и самосознания индийских христиан.

Ключевые слова: апостол Фома, христианство в Индии, Малабар, сирийские христиане, насрани, апостольская традиция, «Деяния Фомы», Майлапур, Керала.

KIRISH. Xristianlik ta’limotiga ko‘ra, Iso Masih osmonga ko‘tarilganidan va Muqaddas Ruh havoriylarga tushganidan so‘ng, muqaddas havoriy Foma Falastin, Mesopotamiya, Parfiya, Efiopiya va Hindistonda xushxabarni targ‘ib qilgan hamda u yerda xristian cherkovlariga asos solgan. “Avval boshqa havoriylarga nisbatan iymonda zaifroq bo‘lgan Foma, - deydi avliyo Ioann Zlatoust, - Xudoning inoyati bilan ularning barchasidan ham jasurroq va g‘ayratliroq bo‘lib yetishdi, shu darajaga yetdiki, o‘z va’zi bilan deyarli butun yer yuzini kezib chiqdi va yovvoyi xalqlarga Xudo Kalomini e‘lon qilishdan qo‘rqmadi”. Hindistondagi Malipur shahri hokimining o‘g‘li va rafiqasini xristianlikni qabul qilganliklari uchun havoriy qamoqqa tashlanadi, qiynoqlarga duchor etiladi va oxir-oqibat besh nayza bilan teshib o‘ldiriladi va o‘sha shaharning o‘zida dafn etiladi.

Janubiy Hindiston an‘anasi ham, II asrga taalluqli deb hisoblanadigan “Fomaning faoliyati” asarining bezaklar bilan boyitilgan suriyacha asl nusxasi ham uzoq vaqt davomida faqat apokrif afsonalar sifatida qaralib kelingan. Garchi ko‘plab cherkov otalari havoriy Fomaning Hindistondagi havoriylik missiyasi haqida xabar bergan bo‘lsalar-da, asarda tilga olingan podshohlar haqida tarixiy dalillar mavjud emas edi, shuningdek, ko‘plab qadimiy geografik joy nomlari ham fanga noma‘lum bo‘lib qolgan edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Fomaning faoliyati” asari an‘anaviy ravishda havoriylar dunyoni missionerlik uchun o‘zaro bo‘lib olgani haqidagi tasvir bilan boshlanadi:

“O‘sha paytda havoriylarning barchasi Quddusda edi, ular har biriga qaysi yurt to‘g‘ri kelsa, o‘sha yerda va‘z qilishi uchun mamlakatlarni o‘zaro bo‘lib oldilar. Va Hindiston havoriy Iuda Fomaga tushdi. U esa borishni istamadi va dedi: “Bunga quvvatim yo‘q, chunki zaifman, men yahudiyman, qanday qilib hindlarni o‘qita olaman?” Iuda shunday deb o‘ylab turgan paytda, Iso Masih tungi vahiyda unga zohir bo‘lib dedi: “Qo‘rqma, Foma, mening

marhamtim sen bilan”. Ammo u hali ham to‘liq ishonmadi va dedi: “Qayerga xohlasang, o‘sha yerga yubor, faqat Hindistonga emas”.

Injilda u haqida uch marta zikr qilinadi: Foma havoriylardan Quddusga borib, Iso Masih unga ergashish nima ma’no anglatishini ularga aniqroq tushuntirishini talab qiladi va tirilgan Iso Masihni o‘z ko‘zi bilan ko‘rmaguncha, shogirdlarning Masih tirilgani haqidagi gaplariga ishonishdan bosh tortadi.

Ularning yig‘inlari vaqtida Hindiston podshohi Gundofarning ishonchli kishisi bo‘lgan Xabban ismli bir savdogar ham Quddusda bo‘lib, hind-parfiya podshohi uchun saroy qurib berishga layoqatli o‘rta yer dengizi hududidan chiqqan me’mor qidirayotgan edi. Asarda Iso Masih savdogar oldida paydo bo‘lib, unda sotmoqchi bo‘lgan bir qul-me’mor borligini aytadi va savdogar rozi bo‘ladi: “Sotuv hujjatlari tasdiqlangach, Iso Fomani olib Xabban savdogarning oldiga bordi. Xabban uni ko‘rib dedi: “Bu sening ho‘jayiningmi?” Foma unga: “Ha, u mening egam”, dedi. Xabban savdogar dedi: “U seni menga sotdi”. Foma esa unga javob qaytarmadi. Ertalab u turib ibodat qildi va Iso Masihga murojaat qilib dedi: “Sening irodang qanday bo‘lsa, shunday bo‘lsin” Va ular yo‘lga chiqdilar”.

Gundofar davlatiga kelgach, podshoh havoriyga katta miqdorda pul berib, saroy qurishni boshlashni buyuradi. Ammo havoriy pul yukidan qutulib, uning barchasini kambag‘allarga ulashadi va sohil bo‘ylab sayohat qilib, xristianlikni va‘z qila boshlaydi. Bir muddat o‘tgach, podshoh saroy qurilishi qanday ketayapti, deb qiziqadi va saroy ahli shunday deb javob beradi: “Saroy qurilmadi, u hali hech narsa qilmadi, balki shaharlar va qishloqlar bo‘ylab yurib, kambag‘allarga sadaqa berdi va yangi Xudo haqida ularga ta’lim berdi, kasallarni shifo qildi, jinlarni quvdi va ko‘p ishlarni bajardi. Biz uni sehrgar deb o‘ylaymiz; ammo uning shafqati, bepul shifolari, zohidona hayoti va taqvodorligi bizga uni sehrgar yoki o‘sha yangi Xudoning elchisi deb o‘ylashga majbur qiladi».

Podshoh Fomani chaqirib, saroy qurilgan-qurilmaganini so‘raydi. Havoriy saroy qurilganini aytadi. Podshoh uni qachon ko‘rish mumkinligini so‘raganda, Foma o‘ziga xos to‘g‘riso‘zlik bilan javob beradi: “Sen vafot etganingdan keyin”. Kutilganidek, podshoh uni zindonga tashlaydi. Oradan ko‘p o‘tmay, podshohning akasi Gad vafot etadi va o‘liklar maskanida u go‘zal bir saroyini ko‘radi. U yerga joylashishga ruxsat so‘raydi, ammo unga: “Yo‘q, bu saroy xristian ukang uchun qurgan saroydir”, deb aytishadi. Gad vahiyda ukasiga zohir bo‘lib, saroy haqiqatan qurilganini va u juda ulug‘vor ekanini aytadi. Shundan so‘ng Gundofarning o‘zi ham havoriy qo‘lidan cho‘qintirish, miro moyini surtish (миропомазание) bilan xristian bo‘ladi. Yana ko‘plab odamlar ham ishonib xristianlikni qabul qilishadi.

Shundan keyin havoriy diakonni o‘z vorisi etib tayinlaydi va Janubiy Hindistonga yo‘l oladi. U yerda yigirma yillik havoriylik xizmatidan so‘ng, minglab odamlarni xristianlikka keltirib, shahidlik bilan hayotini tugatadi.

Mahalliy hind an‘anasi “Fomaning faoliyati” asaridan biroz farq qiladi, unga ko‘ra, Foma avval Gundofar hukmronlik qilgan Panjobga emas, balki Malabar sohiliga kelib, 50–52-yillarda qadimiy Muziris portida joylashgan va u yerda yetti cherkovga asos solgan, deyiladi: Kranganor, Kvilon, Paravur, Kokkamangalam, Niranam, Palayur va Kayal. Gundofar saroyi haqidagi hikoya har ikki an‘anada ham uchraydi, shuningdek, havoriyning

Madras yaqinidagi vafoti ham tilga olinadi, bu yerdagi uning qabri bugungi kungacha ziyoratgoh bo‘lib qolmoqda. Shahidlik sababi ham ikki an‘anada biroz farq qiladi: suriycha matnda Foma mahalliy podshohning xotinini nikohda o‘zini tiyishga undagani uchun o‘ldirilgani aytiladi; hind an‘anasi esa uning o‘limi xristianlikni va‘z qilgani uchun g‘azablangan braxmanlar tomonidan sodir etilganini ta’kidlaydi. Biroq, manbalarda vafot joyi va vaqti mos keladi: u 72-yil 19-dekabrda nayza bilan yaralangan va uch kun o‘tgach, 21-dekabrda Hindistonning Tamil Nadu shtatidagi Malipurda, Madras yaqinida vafot etgan.

Havoriy Fomaning dafn etilgani haqidagi eng qadimgi guvohlik shahidlikdan uch asr o‘tib yashagan muqaddas Yefrem Sirinning asarlarida uchraydi. Yana bir guvohlik apokrif manbalarda keltiriladi; ularda havoriy Foma Hindistonning shimoli-g‘arbiy qismida targ‘ibot olib borgan va shahid bo‘lgani haqida xabar beriladi. Havoriyning suyaklari (кости) IV asrgacha Hindistonda saqlangan. Keyinchalik ular Edessaga ko‘chirilganidan so‘ng ham, uning dastlabki qabri joyi muqaddas ziyoratgoh sifatida e‘zozlangan[1].

Shu bois, “Anglosakson yilnomalari”da IX asr voqealari (885-yil) bayonida qirol Alfred g‘alaba qozongan taqdirda uzoqdagi muqaddas maskanlarga saxiy ehsonlar berishga ahd qilgani, jumladan Hindistondagi muqaddas havoriy Fomaga ham ehson qilishni va‘da etgani eslab o‘tiladi[2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Og‘zaki an‘analarga ko‘ra, havoriy Foma milodiy 52-yilda hozirgi Kerala hududiga to‘g‘ri keladigan Malabarga kelgan[3]. “Malabar” atamasi malayalam tilidagi mala – “tog’” so‘zi hamda fors tilidagi bar – “yer, hudud” ma’nolarini anglatuvchi so‘zlar birikmasidan kelib chiqqan. Ushbu atamaning arab savdogarlari orqali shakllangan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Portugallar esa Malabar sohilini Serra deb atashgan[4]. Geografik hudud shuningdek “Malankara” nomi bilan ham ma’lum bo‘lib, bu atama ham malayalam tilidagi mala – “tog’” va kara – “yer, sohil” so‘zlaridan tashkil topgan[5].

Xristianlar, ayniqsa Kerala hududidagi jamoalar, Iso Masihning havoriysi bo‘lgan Fomaning kelishini Malankara yoki Kranganor (hozirgi Kodungallur) sohili bilan bog‘laydilar. Ularning e’tiqodiga ko‘ra, Foma ko‘plab kishilarni cho‘qintirgan, Keralaning turli hududlarida xristian jamoalarini tashkil etgan va milodiy 72-yilda hozirgi Tamil Naduda joylashgan Maylapurda (Koromandal sohili) shahid qilingan hamda shu yerda dafn etilgan[6]. V asrda sosoniylar davridagi savdogarlarning Hindistonga qaratilgan faol harakatlari Janubiy Hindistonda xristianlikning paydo bo‘lishini o‘rganishda maqbul boshlang‘ich nuqta sifatida qaralishi mumkin[7]. Janubiy Hindistonda xristianlar mavjudligi ayrim xalq og‘zaki ijodi namunalarining, jumladan, Margamkali pattu (bu atama Foma margam – “Fomaning yo‘li/qonuni”dan kelib chiqqan), Viratiyan pattu (bugun villadichan pattu nomi bilan mashhur), hamda Ramban pattu kabi qo‘shiq va raqs an‘analarining shakllanishiga turtki bo‘lgan.

Keraladagi xristianlar “Martoma nasrani”, “Suriyani nasranikal” yoki “Mappila xristianlar” deb ataladi. “Mar” va “nasrani” atamalari na malayalam tilidan, na boshqa dravid tillaridan kelib chiqqan bo‘lib, ular suriya tiliga mansubdir. “Mar” – “muqaddas zot” ma’nosini anglatib, bu yerda muqaddas Fomani anglatadi, “Nasrani” esa “Nazariylikka

ergashuvchi”, ya’ni Iso Masihga ishonuvchi ma’nosida qo‘llaniladi[8]. Keraladagi ilk xristian jamoalarining liturgik tili suriya tili bo‘lgan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, havoriy Foma 52-yilda Hindistonga kelib, u yerda da’vat qilib, shahid halok bo‘lgan. Bu Malabarning suriyalik xristianlari orasida doimiy an’ana bo‘lib kelgan, shuningdek, Maylapurdagi Foma qabri ham uning Hindistondagi faoliyatiga guvohlik beradi. Havoriy Foma bilan bog‘liq an’analar quyidagilarga bo‘linadi: 1) Malabar an’anasi; 2) g‘arb an’anasi; 3) Maylapur an’anasi. [9]

Malabar an’anasi “hind an’anasi” sifatida ham ma’lum. U Malabardagi Foma xristianlari orasida avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tkazib kelingan va ma’lum darajada ularning noxristian qo‘shnilari orasida ham saqlangan. Bu an’anaga ko‘ra, Foma Sokotraga tashrifidan so‘ng, dengiz yo‘li bilan kelib, taxminan 52-yilda Kranganorga kelgan. U yerda joylashgan yahudiy aholiga va ularning qo‘shnilariga Injilni tarqatgan deyiladi. U bir necha yuqori qavmli hind oilalarni xristianlikka kirgizib, Maliankara, Palayur, Parur, Gokamangalam, Niranam, Chayal va Quilonda cherkovlar tashkil etgan. Shu joylardan to‘rttasi hozirgacha saqlanib qolgan. Keyin u Koromandal sohiliga yo‘l olgan, odamlarni xristianlikka da’vat etgan va Xitoyga ham kelib Injilni tarqatgan. Keyin u qaytadan Maylapurdagi Koromandal sohiliga qaytgan. Uning da’vati braxmanlar g‘azabini keltirib chiqargan va ular unga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarib, 72-yilda nayzasidan o‘ldirishgan. U hozirgi Foma tog‘i yaqinida shahidlikka uchragan va tani Maylapurga olib kelingan hamda ziyoratgohda dafn qilingan.

G‘arb an’anasi Yevropa an’anasi emas, chunki xristianlik Hindistonga kelgan paytda Yevropada xristianlik bo‘lmagan. Shuning uchun G‘arb an’anasi deb Yaqin Sharq yoki Mesopotamiya an’anasi nazarda tutiladi. Ushbu an’anaga ko‘ra, Foma I asrning o‘rtalarida savdo yo‘llari orqali Hindistonga yetib borgan. U Parfiya va Hindistonda Injilni tarqatgan, ko‘pchilikni xristianlikka da’vat etgan, shu jumladan hukmdor oilalar a’zolarini ham, va Hindistonda shahid bo‘lgan. Keyin u janubga (Edessaga) olib ketilgan va o‘sha yerda dafn qilingan. G‘arb an’anasining asosiy manbasi - “Foma faoliyati” kitobidir. Bu asar Yangi Ahdning apokrif kitoblari qatorida hisoblanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, kitobga ko‘ra, Iyerusalimdagi o‘n ikki shogird qaysi mamlakatlarga borishini aniqlash uchun qur’a tashlaydilar. Fomaga Hindiston taqdir qilingan, ammo u borarga rad etib, Iso Masihning tushidagi ilhomi bilan unga rozi bo‘ladi. Savdogarlar yordamida Gundaforus hukmdorligiga yetadi va shundan so‘ng Parfiyada faoliyat boshlaydi. U hukmdorga saroy qurishni so‘rashadi, ammo Foma barcha pulni kambag‘allarga sarflaydi va g‘azablangan hukmdor uni qamoqqa soladi. Keyin hukmdorning akasi Gad o‘lganda va qayta tiriltirilganda, Fomaning qurgan saroyi haqida so‘zlaydi. Shuningdek, hukmdor va Gad suvga kiritilgan holda xristianlikka kirishadi va Muqaddas Foma butun mamlakat bo‘ylab da’vat qilishga ruxsat oladi. Keyin u Mazday hukmdorining taklifi bilan yana bir hukmdorlikka o‘tadi, ammo hukmdor u bilan g‘azablanib, nayza bilan o‘ldiradi. Keyinchalik, Mazday Foma qabrini ochganda, u bo‘sh ekanini ko‘radi va uning tanasi Mesopotamiyaga olib ketilganini bilgan.

Maylapur an’anasi “Koromandal an’anasi” deb ham ataladi. Bu an’anani portugallar ko‘p ommalashtirgan. 1517-yilda portugallar birinchi marotaba Maylapurga tashrif buyurishadi. Ular Foma Hindistondagi faoliyati haqida mahalliy an’analarni yig‘ish uchun

biroz vaqt sarflashadi. 1533-yilda portugal qiroli buyrug‘i bilan rasmiy surishtiruv o‘tkazilgan, mahalliy aholining fikrlari qayd etilgan. Maylapur an‘anasining asosiy manbai - mahalliy aholi orasidagi og‘zaki an‘anadir. 1533-yilgi hisobotga ko‘ra, so‘rovda braxmanlar, musulmonlar va xorijliklar ishtirok etgan, ularning ko‘pchiligi 80–90 yoshda bo‘lgan. Bu an‘anaga ko‘ra, Foma Malabar sohilidagi samarali faoliyatidan so‘ng, Koromandal sohiliga o‘tib, u yerda da‘vat qilgan. Maylapur an‘anasining asosiy xususiyatlaridan biri apostol tomonidan amalga oshirilgan mo‘jizalar, ayniqsa cherkov qurilishi, keyinchalik “muqaddas odam uyi” deb atalgan. U ko‘plab yuqori qavmli braxmanlarni xristianlikka kirgizgan. Ammo ba‘zi braxmanlar yangi dinni qabul qilmay, oxirida Foma tog‘ida qurilgan ziyoratgohda uni o‘ldirishgan[10].

Havoriy Fomaning Hindistonda bo‘lganiga oid ko‘plab cherkov otalari (святые отцы) manbalari mavjud. Ulardan eng mashhurlari quyidagilar:

Didascalía Apostolorum (Edessa, milodiy 250-yil) shunday xabar beradi: “Hindiston va uning barcha hududlari, shuningdek ularga tutash bo‘lgan, eng chekka dengizgacha bo‘lgan yerlari, havoriylik ruhoniyligini havoriy Yahudo Fomaning o‘z qo‘lidan qabul qildi, u bu yerda barpo etgan cherkovning yetakchisi va boshqaruvchisi edi”.

Mediolanlik Amvrosiy (333–397) shunday yozadi: “Fuqarolar urushlaridan charchagach, Rimning oliy harbiy boshqaruvi Yuliy Avgustga topshirildi va shu tariqa ichki nizolar to‘xtatildi. Bu esa havoriylarga Iso Masihning: “Boringlar, barcha xalqlarni o‘rgatinglar”, degan so‘ziga binoan darhol yo‘lga chiqish imkonini berdi. Hatto o‘tib bo‘lmis tog‘lar bilan yopilgan mamlakatlar ham ularga ochildi: Fomaga - Hindiston, Matfeyga - Fors. Shuningdek, bu Rim imperiyasi hokimiyatini butun yer yuziga yoydi, xalqlar o‘rtasidagi nizolarni yumshatdi, tinchlikni mustahkamladi va cherkovning ibtidoiy davrida havoriylarga ko‘plab mamlakatlarga sayohat qilish imkonini berdi”.

Ieronim (342–420): “Iso Masih har joyda mavjud edi: Foma bilan Hindistonda, Butrus bilan Rimda, Pavlus bilan Illiriyada, Titus bilan Kritda, Andrey bilan Akhayada”.

Pavlin Nolanskiy (354–431): “Shunday qilib, Xudo, barcha yerlarni o‘z muqaddas hadyalari bilan mukofotlab, o‘z havoriylarini dunyoning eng yirik shaharlariga yubordi. U Andreyi patriyyaliklarga yerlarga, Ioanni Efesga yubordi va Yevropa hamda Osiyoga hukmronlik berdi. Parfiya Matfeyni qabul qildi, Hindiston - Fomani, Liviya - Faddeyni, Frigiya – Filippni”.

Grigoriy Turskiy (538–593): “Havoriy Foma, tarixiy manbalarga ko‘ra, Hindistonda azob chekdi. Ko‘p vaqt o‘tgach, uning tanasi Suriyadagi Edessa shahriga olib keltirildi va u yerda dafn qilindi. Shuning uchun Hindistondagi u joyda, u dastlab dafn qilingan joyda, hozirda monastir va ajoyib ulkan cherkov mavjud bo‘lib, puxta bezatilgan va tashkil etilgan”[11].

Hindistonda xristianlikning qadimiyligi haqida boshqa manbalar:

- Yepiskop Y.Kesariyskiy batafsil bayon qilgan: 190-yilda xristian falsafachisi Pantenning Aleksandriya yepiskopi Demetriy tomonidan Hindistondagi brahmanlar va falsafachilarga Iso Masihni targ‘ib qilish uchun yuborilganligi misol bo‘la oladi. Ikkala yozuvchi ham Hindistonda I asrda xristianlik mavjudligi haqidagi rivoyatni tasdiqlaydi.

Yevseviy Aleksandriya an‘analariga amal qilgan va shunday yozgan: Panten Hindistonda havoriy Varfolomeydan Matfeyning yahudiy matnidan xabar olgan xristianlarni uchratgan.

- Feofil Konstantin hukmronligi davrida Hindistondan Rimga siyosiy garov sifatida yuborilgan. Uning sayohati Arian yunon cherkovi tarixchisi Filostorg tomonidan yozilgan. Feofil Hindiston sohillaridan bir orolga jo‘nab, u yerda yashagan va Hindistonning turli hududlariga tashrif buyurgan, u yerda turli islohotlar qilgan. Mahalliy xristian jamoasi, ruhoniylar va ibodatlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlari ibodatlar aramey tilida bo‘lgan faqat Malabar sohilidagi xristian cherkoviga tegishli bo‘lishi mumkin.

Qadimiy hind rivoyatiga ko‘ra, muqaddas Foma Hindistonda ikki yepiskopni tayinlagan: Malabarda - Kefani, Malipurda - Pavlni. Ular Hindistondagi ilk cherkov iyerarxlarini hisoblagan. Xristianlik qonuniylashtirilgandan keyin Hindistonga oid cherkov iyerarxi haqidagi ilk hujjatli ma‘lumot Forslik Ioann haqida bo‘lib, u 325-yilda bo‘lib o‘tgan Nikeya Soborida qatnashgan va Sobor qarorlariga “Fors va Hindistondagi barcha cherkovlar iyerarxi Forslik Ioann” nomi bilan imzo chekkan. Hindistonda doimiy yashovchi yepiskoplar qachon paydo bo‘lgani aniq emas. Biroq 530-yilda Kosma Indikoplov (Cosmas Indicopleustes) o‘zining o‘sha davr madaniy hayotini aks ettiruvchi “Topografiya” asarida “qalampir yetishtiriladigan Male (Malabar)”da xristianlar borligini yozadi[12]. U, shuningdek, forsliklar deb ta’riflagan “Malabar xristianlari” haqida so‘z yuritadi, bu esa ular mahalliy hindlar bo‘lishi mumkinligini taxmin qilishga asos beradi. Muallifning yozishicha, ularning Forsda ruhoniylikka tayinlangan, kafedrasi Kalyanda joylashgan yepiskopi, shuningdek, Sokotra orolida ham boshqa yepiskopi bo‘lgan.

1292-yilda Janubiy Hindistonga tashrif buyurgan venetsiyalik sayyoh Marko Polo ham Foma qabri va u yer xristianlar va musulmonlar uchun ziyorat joyi bo‘lganligi haqida yozgan.

1305-yilda Pekindan xat yozgan fransiskan sayyoh va Xitoy elchisi Jon Montekorvino ham Janubiy Hindistonda biroz vaqt bo‘lgan va xatda “Muqaddas Foma apostol cherkovi”ni eslagan.

XV asrda Hindistonga kelgan sayyoh Nikolo de Konti ham Foma cherkovi haqida yozgan va uni Malpuriyadagi sohil shahrida joylashgan deb ko‘rsatgan.

1292–1295-yillar oralig‘ida Marko Polo ham Maylapurga tashrif buyurgan. U keyin Kaniya Kumariga yo‘l olgan, so‘ngra Quilon (u “Coilum” deb yozadi) shahridagi xristian va yahudiy jamoalar bilan uchrashgan va u yerdan Italiyaga qaytgan. Asarining butun bir bobida: “Havoriy Avliyo Fomaning jasi yotgan joy va u yerda sodir bo‘ladigan mo‘‘jizalar” haqida batafsil ma‘lumot beriladi[13]. Xristian ziyoratchilar o‘sha joydan qizil tuproq olib, uni bemorlarni davolashda qo‘llaganlari qayd etiladi. Marko Polo tashrifidan qariyb o‘ttiz yil o‘tib, 1321–1323-yillarda dominikan rohibi Jordanus Katalini hozirgi Mumbai yaqinidagi Tana shahriga kelgan. U o‘zining “Mirabilia descripta” asarida yaqinda shahid qilingan to‘rt rohib haqida, o‘zlarini xristian deb atagan mahalliy guruhlar haqida ma‘lumot beradi hamda 300 nafar insonni cho‘qintirganini yozadi[14].

XULOSA. Ushbu tadqiqotda Hindistondagi ilk xristian jamoalarining shakllanishi avliyo Foma xristianlari misolida kompleks tahlil qilindi. Manbalarni tanqidiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, havoriy Fomaning Hindistonga, xususan Malabar sohiliga kelishi

haqidagi an‘ana nafaqat mahalliy og‘zaki rivoyatlarda, balki apokrif manbalar, cherkov o‘talarining asarlari hamda o‘rta asr mualliflarining xabarlarida ham barqaror ravishda aks etgan. Bu holat mazkur an‘ananing keng geografik va xronologik qamrovga ega ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida Malabar, G‘arb va Maylapur an‘analari o‘zaro taqqoslandi va ularning umumiy hamda farqli jihatlari aniqlandi. Ushbu an‘analarning barchasida havoriy Fomaning Hindistonda da‘vat faoliyati olib borgani va shahidlikka uchragani haqidagi tasavvur markaziy o‘rin tutadi. Ayrim tafsilotlarda farqlar mavjud bo‘lishiga qaramay, hodisaning umumiy mazmuni saqlanib qolgani ushbu rivoyatning tarixiy xotira sifatida mustahkam ildiz otganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Keraladagi suriyalik xristian jamoalarining etnomadaniy xususiyatlari, jumladan, siriya tilining liturgik maqomi, “Mar” va “Nasraniy” atamalarining kelib chiqishi, mahalliy ijtimoiy tuzilmalar bilan o‘zaro munosabatlari tahlil qilindi. Natijada, mavjud yozma manbalarning cheklanganligiga qaramasdan, og‘zaki an‘analarning uzluksizligi, arxeologik va geografik ma‘lumotlar, shuningdek, tashqi manbalardagi qiyosiy guvohliklar Hindistonda xristianlikning qadimiy va apostollik kelib chiqishga egaligi haqidagi ilmiy qarashlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bois, avliyo Foma xristianlari tarixi Janubiy Osiyoda xristianlikning ilk tarqalishi va uning mahalliy sivilizatsiya bilan o‘zaro ta‘sirini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ефрем Сирин. Гимны о вере, гимн 42 (Hymni de Fide, 42): о проповеди апостола Фомы в Индии, его мученической смерти и перенесении мощей в Эдессу // *Patrologia Syriaca*, ed. R. Graffin, J.-B. Chabot. Paris, 1907. Vol. 1, p. 554–556.
2. *The Anglo-Saxon Chronicle*. Ed. B. Thorpe. — London : Longman, 1861. — Vol. I. — Ann. 883. — P. 78.
3. CONGREGATION FOR THE EASTERN CHURCHES, The Catholic East, Edward FARRUGIA et al. (eds.), Rome 2019. P.362.
4. PERCZEL, István, Syriac Christianity in India, in: Daniel KING (ed.), *The Syriac World*, P. 653.
5. THALIATH, Jonas, The Synod of Diamper (*Orientalia Christiana Analecta* 152), Rome 1958. P. 3.
6. NEDUNGATT, George. The Apocryphal ‘Acts of Thomas’ and Christian Origins in India, in *Gregorianum* 92/3 (2011), P. 549..
7. ANDRADE, Nathaniel J. *The Journey of Christianity to India in Late Antiquity. Network and Movement of Culture*, Cambridge 2018. P.212.
8. CONGREGATION FOR THE EASTERN CHURCHES, The Catholic East, Edward FARRUGIA et al. (eds.), Rome 2019. P.361.
9. A.Jayakumar. *History of christianity in India. Major themes*. // *SCEPTRE*, 2013. P. 7.
10. A.Jayakumar. *History of christianity in India. Major themes*. // *SCEPTRE*, 2013. P. 9.

11. <https://www.pravmir.ru/udivitelnye-fakty-prebyvaniya-apostola-fomy-v-indii/>

12. Cosmas Indicopleustes, *Christian Topography*, III. (ed. McCrindle, 1897). P. 118–119.

13. *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian: Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, trans. Colonel Sir Henry Yule, rev. Henri Cordier (London: J. Murray, 1903), ii. 331–75.

14. *Mirabilia descripta: The Wonders of the East*, trans. and ed. Colonel Henry Yule (London: For the Hakluyt Society, 1863), pp. vii, xiv–xvii, 23.